

جلوه‌های آیینی عید قربان در فرهنگ مردم

شهرزاد دوستی^۱

چکیده

عید قربان یکی از اعیاد بزرگ اسلامی است که نزد عموم مسلمانان جهان و بویژه مردم مسلمان ایران اسلامی از منزلتی والا برخوردار است. مسلمانان ایران به تاسی از دستورات قرآن و احادیث نبوی، قربانی کردن را که برای زایران خانه خدا واجب است، برای خود سنت مؤکد می‌شمارند و با آداب و آیین خاصی به برپایی مراسم عید قربان می‌پردازند. آنان ضمن به جا آوردن غسل عید، پوشیدن لباس نو، استعمال عطر، برپایی نماز عید و خواندن دعا، آداب قربانی کردن را که نماد اصلی عید قربان است، به جا می‌آورند. در این روز پس از تقسیم گوشت قربانی بین خویشاوندان، همسایگان و مستمندان غذاهای مخصوصی برای عید طبخ می‌شود و خانواده‌های عروس‌دار هدایایی برای نو عروسان خود می‌فرستند.

کلیدواژه‌ها: عید قربان، قربانی کردن، آرایش قربانی، هدایای عید قربان،

بازی‌های عید قربان

۱. کارشناسی ارشد پژوهش علوم اجتماعی و پژوهشگر واحد فرهنگ مردم مرکز تحقیقات صداوسیما
doosti43@gmail.com

مقدمه

از منظر فرهنگ مردم، جشن‌ها به عنوان پدیده‌ای اجتماعی^۱ فرهنگی، در زمره آداب و مناسک قومی هستند که به روش‌ها و اشکال متفاوت در زندگی مردم وجود دارند و زمینه‌ساز همبستگی و تجلی روح جمعی در جوامع‌اند. عجین شدن دین و مناسک دینی با زندگی اجتماعی و حیات فردی انسان‌ها به قدری عمیق و گسترده است که جزئی‌ترین و ابتدایی‌ترین بخش‌های زندگی فرد را نیز دربرمی‌گیرد و در این میان، برپایی مراسم عید قربان، یکی از نمونه‌های بارز این مناسک مردمی است. مناسک دینی، مذهبی و ملی و آداب و رسوم و آیین‌ها از عناصر فرهنگ به شمار می‌روند و فرهنگ دربرگیرنده دانستنی‌ها، اعتقادات، عادات و هرگونه توانایی دیگری است که انسان به عنوان عضوی از جامعه کسب می‌کند. در فرهنگ مردم ایران اعیاد دینی، مذهبی و ملی بسیاری وجود دارند که هر یک در بطن خود دارای مفاهیم خاصی هستند. در این میان، عید قربان به عنوان عید دینی همه مسلمانان، در حقیقت، جشن حرکت به سوی کمال است.

قربانی از دیدگاه اسلام

اعتقاد مسلمانان به مراسم قربانی و عید قربان مطابق با آیاتی از قرآن است که در این زمینه وجود دارد. چنانکه ماجرای حضرت ابراهیم علیه السلام و قربانی کردن حضرت اسماعیل علیه السلام ذبیح الله علیه السلام به فرمان رب العالمین، به صراحت در سوره صافات آمده است. حضرت ابراهیم علیه السلام از رؤیای صادقه خود آگاه شد که خدایش فرزند او را به قربانی می‌خواهد «... [ابراهیم علیه السلام] گفت: ای پسر من در خواب (چنین) می‌بینم که تو را سر می‌برم. پس ببین به نظرت چه می‌آید؟ [اسماعیل علیه السلام] گفت: ای پدر من! آنچه را مأموری بکن، انشاءالله مرا از بردباران خواهی یافت. پس وقتی هر دو تن در دادند و همدیگر را بدرود گفتند، پسر را

جلوه‌های آیینی عید قربان در فرهنگ مردم ❖ ۵۳

به پیشانی بر خاک افکند و ما او را ندا دادیم که ای ابراهیم! رؤیای خود را

حقیقت بخشیدی... او را در ازای قربانی
بزرگی باز رهانیدیم... او را به اسحاق که
پیامبری از جمله شایستگان است مژده
دادیم.» (صافات/ ۱۱۲-۱۰۰)

مسلمانان در موسم حج بنا به دستور
صریح قرآن مجید، روز دهم ذی‌الحجه
پس از رمی جمره عقبه و پیش از حلق
(تراشیدن موی سر در مردان) یا تقصیر
(کوتاه کردن قدری از موی سر و ناخن در
زنان)، گوسفند، گاو یا شتری را در

سرزمین منا به درگاه خداوند فدیة می‌کنند. تا پیش از اسلام، در میان اعراب
دوره جاهلیت رسم بر این بود که کعبه را با خون قربانی می‌آلودند و قسمتی از
گوشت آن را بر خانه کعبه می‌آویختند، اما پس از اسلام، آیه ۳۷ سوره حج
نازل شد: «هرگز [نه] گوشت‌های آنها و نه خون‌هایشان به خدا نخواهد رسید
ولی [این] تقوای شماست که به او می‌رسد...». قربانی در اسلام نشان صدق،
ادعای محبت، دوستی، عشق و شاهد دعوی تقوا و پرهیزگاری است چنان که
در آیه ۲۷ سوره مائده نیز می‌خوانیم: «خدا [قربانی را] فقط از تقوایشان
می‌پذیرد.»

واژگان قرآنی در معنا و مفهوم قربانی

«نحر»، «هدی»، «ذبح» و «قربان» واژه‌هایی هستند که در قرآن مجید در معنا
و مفهوم قربانی به کار رفته‌اند. واژه «نحر» در آیه دوم سوره کوثر آمده است:
«فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَأَنْحِرْ»

«پس برای پروردگارت نماز گزار و قربانی کن.»

واژه «هدی» در مجموع، هفت بار در قرآن مجید آمده و هر بار در مورد قربانی حج و عمره است. سه مرتبه از این هفت بار در سوره بقره، آیه ۱۹۶ آمده است: «و برای خدا حج و عمره را به پایان رسانید و اگر [به دلیل موانعی] بازداشته شدید، آنچه از قربانی میسر است [قربانی کنید] و تا قربانی به قربانگاه نرسیده، سرخود را متراشید و هرکس از شما بیمار باشد یا ناراحتی داشته باشد [و ناچار شود سر تراشد] به کفار [آن، باید] روزه‌ای بدارد یا صدقه‌ای بدهد یا قربانی کند و چون ایمنی یافتید هر کس با اتمام عمره، حج را آغاز کند [باید] و آنچه از قربانی میسر است [قربانی کند]...».

واژه ذبح نیز در سوره بقره، آیه ۶۷ آمده است: «... إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَذْبَحُوا بَقَرَةً...» «خدا به شما فرمان می‌دهد که گاو را سر ببرید» و نیز آیه ۱۰۷ از سوره صافات: «وَفَدَيْنَهُ بِذَبِيحٍ عَظِيمٍ» «و او را در ازای قربانی بزرگی باز رهنانیدیم»، همچنین آیه ۳ سوره مائده: «... وَمَا ذُبِحَ عَلَى النُّصُبِ...» «و [همچنین] آنچه برای بتان سربریده شده...» و در سوره بقره، آیه ۴۹ که خداوند نجات بنی اسرائیل را هنگامی که فرعون، فرزندان پسر ایشان را ذبح می‌کرد، به یادشان می‌آورد:

«...يَسْأَلُونَكَ سَاءَ الْعَذَابِ يُذَبِّحُونَ أَبْنَاءَكُمْ...» «[آنان] شما را سخت شکنجه می‌کردند؛ پسران شما را سر می‌بریدند.»

واژه قربان نیز سه مرتبه در قرآن مجید آمده است؛ یک بار در سوره احقاف آیه ۲۸: «فَلَوْلَا نَصْرُهُمُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ قُرْبَانًا...» «پس چرا آن کسانی که غیر از خدا، به منزله معبودانی برای تقرب [به خدا] اختیار کرده بودند، آنان را یاری نکردند...» بار دیگر در سوره آل عمران آیه ۱۸۳: «الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ عَهِدَ إِلَيْنَا إِلَّا نَوْمًا لِرَسُولٍ حَتَّى يَأْتِينَا بَقْرَانِ تَأْكُلُهُ النَّارُ...» «همانا گفتند خدا با ما پیمان بسته که به هیچ پیامبری ایمان نیاوریم تا برای ما قربانی ای (به عنوان معجزه) بیاورد که آتش [آسمانی] آن را بسوزاند...» و بار آخر در سوره مائده، آیه ۲۷:

جلوه‌های آیینی عید قربان در فرهنگ مردم ❖ ۵۵

«وَأَقِلُّ عَلَيْهِمْ نَبَأَ ابْنَيْ آدَمَ بِالْحَقِّ إِذْ قَرَّبَا قُرْبَانًا...» (و داستان دو پسر آدم را به درستی بر ایشان بخوان. هنگامی که [هر یک از آن دو] قربانی‌ای پیش داشتند...)

اهداف قربانی در عید قربان

۱. احیای روح فداکاری، ایثار و استقامت
۲. زدودن هر گونه انحراف و خرافه از مراسم قربانی زیرا «دین مقدس اسلام عادت نکوهیده قربانی بشری را که در بسیاری از اقوام پیشین و ملل باستان، از جمله فینیقی‌ها و کنعانیان، مصریان و اروپاییان رایج بوده و همچنین قربانی برای بتان و انسان و سوزاندن ذبایح را امضا نکرده و کشتن قربانی را در روز عید قربان، به عنوان نوعی عبادت و در راه منفعت مردم و انفاق به فقرا پذیرفته است.» (بیگلری، ۱۳۴۵: ۲۶۳)
۳. با استناد به آیات ۳۶-۳۸ سوره حج، قربانی یکی از شعائر الله است و در آن خیر وجود دارد.
۴. «با توجه به آیه ۲۸ سوره حج ذکر نام خدا مرز مشخص ایمان و شرک است.» (حسینی کشکوئیه، ۱۳۸۲: ۳۰۷)
۵. اجتناب از تفاخر
«فخر رازی در این باره می‌گوید: اهل جاهلیت از گوشت قربانی نمی‌خوردند زیرا خود را بالاتر از فقرا می‌پنداشتند؛ پس خداوند مسلمین را به دلیل مخالفت با کفار و مساوات با فقرا و به کارگیری فروتنی امر به خوردن کرد.» (تفسیر کبیر، بی تا: ج ۲۳: ۲۹)
۶. اطعام نیازمندان
در روایتی از پیامبر اعظم ﷺ نقل است:

«أَنَّمَا جَعَلَ اللَّهُ هَذَا لِتَضْحَى لِيَتَّسِعَ مَسَاكِينُكُمْ مِنَ اللَّحْمِ فَاطْعِمُوهُمْ» «و همانا خداوند این قربان را قرار داده است برای سیر کردن مساکین از گوشت پس آنان را اطعام کنید.» (وسایل الشیعه، ج ۱: ۱۴۷)

خداوند آنان را که با انجام کارهای پسندیده و از جمله نیکی به دیگران، او را اطاعت و بندگی می‌کنند، به بهترین پاداش‌ها بشارت می‌دهد و انفاق در راه خدا و دادن گوشت قربانی به نیازمندان نمونه‌ای از نیکی به دیگران است.

۷. تقوا ملاک پذیرش قربانی است. آن چنان که در آیه ۳۷ سوره حج

می‌خوانیم:

«لَنْ يَنَالَ اللَّهُ لَحْمُهَا وَلَا دِمَاؤُهَا وَلَكِنْ يَنَالُهُ التَّقْوَىٰ مِنكُمْ» «هرگز گوشت‌های آنها و نه خون‌هایشان به خدا نخواهد رسید، ولی این تقوای شماست که به او می‌رسد.»

در واقع آنچه مهم است، معنویتی است که فرد با قربانی کردن بدان دست می‌یابد و با گام نهادن در راه بندگی، به خدا نزدیک‌تر می‌شود. همچنین در پایان آیه ۲۷ سوره مائده می‌خوانیم: «إِنَّمَا يَتَقَبَّلُ اللَّهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ» «خدا تنها از صاحبان تقوا و پرهیزگاران عملی را می‌پذیرد.» در حقیقت قرآن ملاک مقبولیت اعمال را تقوا معرفی می‌کند.

عید قربان در ایران

مردم ایران اسلامی به تأسی از دستورات دین مبین اسلام، قربانی را فریضه‌ای مقدس می‌دانند و همه ساله فدیهای به قصد تقرّب، تقدیم درگاه الهی می‌کنند. هم‌وطنان ما در موسم حج و روز دهم ذی‌الحجه، قربانی کردن حیوان حلال گوشتی را متعهد می‌شوند.

عید قربان از اعیاد دینی ایرانیان مسلمان است که در نقاط مختلف این سرزمین، با آداب و ویژگی‌های خاص هر منطقه برگزار می‌شود. با دقت در

جلوه‌های آیینی عید قربان در فرهنگ مردم ❖ ۵۷

نحوه برگزاری این مراسم، مشاهده می‌شود که اگرچه ممکن است مردم هر ناحیه، آداب متفاوتی در این زمینه داشته باشند، تمام این مراسم در لایه‌های عمیق‌تر، شبیه یکدیگر هستند.

با توجه به زمان اسناد گنجینه فرهنگ مردم که بخش قابل توجهی از آنها مربوط به دهه‌های چهل تا دهه شصت شمسی است، مردم ایران مطابق با آیین‌های دیرین و کهن و بنا بر رسوم ویژه‌ای که داشتند از مدت‌ها پیش از فرارسیدن روز «عید قربان» خود را برای جشن آماده می‌کردند. مقدمات این مراسم با خرید قربانی آغاز می‌شد. انتخاب حیوان برای قربانی در هر منطقه، متناسب با عادات و عقاید ویژه همان منطقه صورت می‌گرفت. قربانی را تحت شرایط خاصی برای زمان ذبح نگهداری، آماده و آراسته می‌کردند.

خانه‌تکانی، رفت و روب، شستشو، حمام و نظافت نیز از جمله آدابی بودند که ایرانیان پیش از عید قربان آنها را به جا می‌آوردند. همچنین خوراک روز عید در برخی نقاط به قدری مفصل بود که از چند روز پیش از عید، مردم مشغول تهیه آن می‌شدند.

مراسم قربانی در مناطق مختلفی برگزار می‌شد. برخی در اماکن مقدس از جمله امامزاده‌ها، برخی در خانه‌های مسکونی و برخی دیگر در میدان‌های اصلی محل زندگی خود عمل قربانی کردن را انجام می‌دادند.

مردم هنگام ذبح، اشعار و ادعیه خاصی می‌خواندند و ذبح‌کننده نیز اغلب شرایط و جایگاه ویژه‌ای داشت. پس از مراسم قربانی کردن، اغلب مردم اعضای مختلف حیوان را برای تبرک با خود می‌بردند.

هر یک از قسمت‌های مختلف بدن قربانی استفاده ویژه‌ای داشت که در نقاط مختلف بنا بر رسوم مردم همان ناحیه، بین اهالی تقسیم می‌شد.

از جمله آداب دیگری که در جشن قربانی در میان ایرانیان رواج داشت، بازی‌های محلی و ارسال هدایا برای نوعروسان بود. در این مقاله، به مراسم قربانی و عید قربان در شهرها و روستاهای مناطق مختلف اشاره می‌شود.

۱. تهیه قربانی

نخستین مرحله از مراحل برگزاری مراسم عید قربان، تهیه حیوان حلال‌گوشتی بود که باید در این روز ذبح یا نحر می‌شد. در نواحی مختلف، مردم متناسب با تمکن مالی خود به صورت انفرادی یا جمعی، حیوانی را برای قربانی تهیه می‌کردند که ممکن بود مرغ، خروس، غاز، بز، گوسفند، گاو یا شتر باشد.

برای نمونه در درگز خراسان رضوی و گهرو از توابع بروجن، بین گوسفندداران مرسوم بود که در فصل زایش گوسفندان، اولین بره نر خود را وقف قربانی می‌کردند و مدت یک یا دو سال حیوان را برای این روز پروار می‌کردند. (جعفرپور، درگز، ۱۳۵۰ / رضایی، بروجن، ۱۳۵۳)

جلوه‌های آیینی عید قربان در فرهنگ مردم ❖ ۵۹

گوسفندداران بندر ماهشهر خوزستان هر بره نری را که در ماه ذی‌الحجه به دنیا می‌آید، وقف قربانی می‌کردند. (فیصلی، بندر ماهشهر، ۱۳۴۸)

مطابق اسناد موجود، اهالی استان‌های آذربایجان شرقی و غربی، اردبیل، چهارمحال و بختیاری، خراسان، خوزستان، فارس، کرمان، کرمانشاه، گلستان، گیلان و مازندران در صورت برخوردار نبودن از تمکن مالی، به طور گروهی اقدام به تهیه حیوان قربانی می‌کردند. در این مناطق، بویژه استان اردبیل، ثروتمندان محل، داوطلبانه سهمی از قربانی خود را به نام فقرا ذبح می‌کردند تا آنان نیز در ثواب قربانی شریک باشند.

در ترکمن صحرا، تعداد گوسفندهای قربانی شده به تعداد افراد بالای ۱۵ سال خانواده بستگی داشت؛ اگر تعداد افراد بالای ۱۵ سال هفت نفر می‌شدند، هفت گوسفند یا یک رأس گاو قربانی می‌کردند و اگر تعداد گوسفند قربانی به ۱۴ رأس می‌رسید، به جای این تعداد، یک نفر شتر نحر می‌شد. افرادی هم که توانایی مالی چندانی نداشتند، به ذبح یک رأس گوسفند بسنده می‌کردند. (اصلائی، ترکمن صحرا، ۱۳۴۶)

این روال در بیرجند از توابع خراسان جنوبی هم مرسوم بود؛ به این صورت که به تعداد افراد بزرگسال خانواده، چه مرد و چه زن، یک گوسفند و به ازای هر هفت گوسفند، یک رأس گاو یا یک نفر شتر قربانی می‌شد. (خسروی، بیرجند، ۱۳۷۱)

۱-۱. ویژگی‌های قربانی

با توجه به دستورات اسلامی چنین مستفاد می‌شود که قربانی باید بی‌عیب باشد. هر چند رعایت شرایط قربانی حج در قربانی غیر حج تکلیف نیست و تنها سلامت حیوان کفایت می‌کند. (حسینی‌دشتی، ۱۳۷۹: ۲۹۹)

❖ ۶۰ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

در اسناد فرهنگ مردم نیز ویژگی‌هایی در مورد قربانی شامل شرط سلامت گوش‌ها، شاخ‌ها، چشم‌ها و دندان‌ها، نداشتن زخم، لنگ نبودن، نر بودن، داشتن رنگ سیاه و پیر نبودن ذکر شده است.

سن قربانی نیز صرف نظر از نوع آن، باید حداقل یک سال تمام باشد (مزدک، فسا، ۱۳۴۷). در کلو رامیان از توابع استان گلستان نیز سن گاو قربانی را سه سال و گوسفند را حداقل ۶ ماه مناسب می‌دانستند (صوفی‌زاده، رامیان، ۱۳۴۸). در آمل معتقد بودند اگر حیوان قربانی، بز باشد، رعایت هیچ‌گونه شرط سنی لازم نیست (معلم، آمل، ۱۳۵۰). در اراک نیز مردم تأکید داشتند که قربانی باید میش و ۴ ساله باشد. (آشوری، اراک، ۱۳۴۷)

۱-۲. آرایش قربانی

در فرهنگ مردم، قربانی را قبل از بردن به جایگاه آراسته می‌کردند زیرا معتقد بودند تلاش برای تقدیم قربانی به بهترین شکل، مناسب‌تر است. از جمله وجوه مشترک آرایش قربانی در میان بیشتر ایرانیان آن بود که پیش از ذبح، دست و پا یا دیگر قسمت‌های بدن حیوان را حنا می‌گرفتند، به چشمانش سرمه می‌کشیدند و در برخی نقاط نیز پیشانی حیوان را با آینه تزیین می‌کردند. در گلوچه خلخال در استان اردبیل، ابتدا آینه کوچکی را با خمیر به پیشانی قربانی می‌زدند و تمام بدن آن را با پارچه‌های توری رنگارنگی می‌پوشاندند و سپس رشته‌ای از مهره‌های آبی رنگ را به گردن حیوان می‌آویختند و تعدادی مهره‌های سبز، قرمز و آبی نیز به پشم بدن حیوان گره می‌زدند. همچنین پاهای حیوان را به طرز جالبی رنگ‌آمیزی می‌کردند (حقیقی، خلخال، ۱۳۴۷). در جیرفت علاوه بر رنگ‌آمیزی با حنا، دستمال محتوی اسپند و زاغ (زاج یا

جلوه‌های آیینی عید قربان در فرهنگ مردم ❖ ۶۱

زاک)^۱ را به گردن قربانی می‌بستند و در نهایت به چشمانش سرمه می‌کشیدند (اسلام، جیرفت، ۱۳۵۱). در پاکوه میناب، پس از شستن و سرمه کشیدن چشمان حیوان، مقداری گل سرخ‌رنگ را که به «گلک» (gelak) معروف است، در ظرف آبی می‌ریختند و به قسمت‌های مختلف بدن حیوان می‌مالیدند تا قربانی قرمز رنگ شود. (بابرجی، میناب، ۱۳۴۸)

۲. جایگاه ذبح یا نحر قربانی

مکان ذبح قربانی در نقاط مختلف سرزمین ایران متفاوت بود. برای مثال، مردم زهک زابل، قربانی خود را در خانه‌های خود و روی بام ذبح می‌کردند (دهمرده، زابل، ۱۳۵۱). برخی نیز در میدان‌های اصلی یا محل مخصوص (مانند چاله شترکشان در کاشان) ذبح را انجام می‌دادند. (ادیب، کاشان، ۱۳۴۷) گروهی مراسم قربانی را در امامزاده‌ها به جا می‌آوردند. اهالی زابل به امامزاده شیخ علی می‌رفتند. مردم بیژگرد بروجن نیز در امامزاده شاه ابوالقاسم (فتحی، بروجن، ۱۳۵۷) و اهالی اشنویه در مساجد (زرزا، اشنویه، ۱۳۵۱) قربانی می‌کردند.

۳. تقسیم گوشت و اجزای قربانی

گوشت قربانی، مطابق تعالیم اسلامی سه سهم می‌شود؛ مستحب است یک سهم را خود قربانی‌کننده استفاده کند، یک سهم را هدیه دهد و سهم آخر را به فقرا و مستمندان ببخشد. مردمان چیچالی شوش، قسمتی از گوشت قربانی را به ذبح‌کننده و همچنین کسی که دعای قربانی را خوانده بود می‌دادند و صاحب قربانی، با دل و جگر آن غذایی تهیه می‌کرد و از مهمانان به نیت

۱. جسمی معدنی و بلوری که در اثر تأثیر مواد معدنی به رنگ‌های متفاوت دیده می‌شود، ضد عفونت و دارای مواد فلزی گوناگون است. در طب سنتی کاربردهای فراوانی دارد. زاج همواره با اسفند سوزانده می‌شود. (عطانزاد در مجله الکترونیکی ویستا)

تبرک، پذیرایی می‌کرد. بقیه گوشت نیز به طور مساوی بین فقرا تقسیم می‌شد (سوژولی، شوش، ۱۳۵۱). در برازجان، قربانی‌کننده هیچ سهمی برای خود برنمی‌داشت و تمامی گوشت قربانی را بین همسایگان، بستگان و فقرا محل تقسیم می‌کرد. (قربانی‌نژاد، برازجان، ۱۳۴۷)

از پوست حیوان قربانی نیز استفاده‌های خاصی می‌شد. اهالی برخی نقاط خراسان، تهران، گلستان، مازندران و کرمان پوست قربانی را می‌فروختند و پول آن را بین خانواده‌های کم‌بضاعت تقسیم می‌کردند. برخی دیگر نیز آن را تمیز و خشک می‌کردند و به عنوان سجاده و برای تبرک مورد استفاده قرار می‌دادند. همچنین عده‌ای، پوست پرداخت شده را به امام جماعت مسجد محله هدیه می‌دادند.

۴. غذاهای عید قربان

پخت و تهیه انواع غذا برای رنگین‌تر کردن سفره قربانی، از مراسم و مراحل عمده برگزاری جشن قربانی است. در ادامه به نمونه‌هایی از خوراک محلی مخصوص این عید اشاره می‌شود:

یکی از غذاهایی که روز عید قربان در کرمانشاه تهیه و بین مردم خیراتمی‌شود، «نواله» (novâle) نام دارد که طرز تهیه آن به روش زیر است: گوشت قربانی را پس از شستن با آب می‌پختند و به آن «شوروا» (urvâ) می‌گفتند. معمولاً بر این گوشت دعاخوانده می‌شد. پس از پخت کامل، استخوان‌ها را از گوشت جدا می‌کردند و گوشت بدون استخوان را در ظرف دیگری قرار می‌دادند. سپس گوشت را در داخل نان می‌گذاشتند و بین مردم تقسیم می‌کردند. آب گوشت را هم در ظرف‌هایی جداگانه می‌ریختند و بین اقوام، دوستان، آشنایان و همسایگان خیرات می‌کردند. (رستمی، سرپل ذهاب، ۱۳۵۳)

در قصرشیرین، با روغن حیوانی، آرد گندم و خرما می‌هسته گرفته، حلوایی به نام عرفات (arafât) درست می‌کردند و مقداری از آن را داخل قرص‌های نان لواش قرار می‌دادند و به صورت لوله می‌پیچیدند و بین دوستان و اقوام تقسیم می‌کردند. در حین طبخ حلوا نیز مرتب دعا می‌خواندند. (روشنی، قصرشیرین، ۱۳۴۷)

در اوجی‌آباد اسکی‌محله مرسوم بود افرادی که گاو شیرده داشتند صبح روز عید پس از دوشیدن شیر گاو، نیمی از آن را می‌جوشاندند و بین اهالی خانه و همسایگان تقسیم می‌کردند. (فلاح، آمل، ۱۳۵۳)

«چکدرمه» (kderme) غذایی بود که ترکمن‌ها برای مهمانان خود در روز عید تدارک می‌دیدند. این غذا از برنج، گوشت قربانی و گوجه‌فرنگی تهیه می‌شد. (اصلانی، ترکمن صحرا، ۱۳۴۶)

در اشنویه دو نوع آش به نام‌های آش نخود (از ترکیب آب، نخود، برنج گرده، سبزی‌هایی همچون ترخان، تره، جعفری، گشنیز، اسفناج، روغن، پیاز و نمک) و دوینه (dooyna) (ترکیبی از دوغ، سبزی‌های محلی مانند برگ سوسن، ترشوک، پونه و برنج) تهیه و در روز عید بین دوستان و اقوام تقسیم می‌کردند. (زرزا، اشنویه، ۱۳۵۱)

«آش شنگی» (â e engi) غذایی بود که در روز عید در امامشهر سمنان پخته می‌شد. این آش را از برنج، روغن، گوشت، سیب‌زمینی و «شنگ» (eng) به معنی نوعی سبزی محلی) تهیه می‌کردند. (باقری، سمنان، ۱۳۴۷)

«دیگ جوشک» (dig ju ak) نیز نوعی آش بود که به نیت خوشبختی دختران و پسران جوان سیستانی در شب عید قربان تهیه می‌شد و مواد تشکیل‌دهنده آن عدس، گندم، برنج و ماش بود. (دهمرد، زابل، ۱۳۵۲)

در شهر و از توابع شهرستان بندرعباس، دو نوع حلیم به نام‌های حلیم گندم (از ترکیب آرد گندم، نخود، لوبیا، فلفل و زنجبیل) و حلیم خرما (از ترکیب شیره خرما، آرد گندم، روغن و دارچین) تهیه و بین اهالی تقسیم می‌شد. (ابراهیمی، بندرعباس، ۱۳۴۷)

در هشتجین خلخال، نانی به نام «سوتی فطیر» (sutti fatir) یا همان نان شیری که نام دیگرش «نزیک» (nazik) یا نان روغنی است، پخته می‌شد. این نان را از ترکیب آرد گندم، شیر، روغن، تخم‌مرغ و زردچوبه تهیه و بین اقوام، دوستان و همسایگان تقسیم می‌کردند. (مولایی، خلخال، ۱۳۴۹)

در یازتپه سرخس، دو نوع نان به نام‌های چلیک (lik) (خمیر گندمی که از ترکیب آرد گندم و آب آماده می‌شد و آن را به صورت چانه‌های کوچکی درمی‌آوردند و پس از پهن کردن، در داخل روغن سرخ می‌کردند) و قتلمه (qatlema) (خمیر آرد گندم که به چانه‌های کوچک تقسیم و در روغن سرخ

جلوه‌های آیینی عید قربان در فرهنگ مردم ❖ ۶۵

می‌کردند و سپس موقع خوردن روی آن شکر می‌پاشیدند) طبخ و بین اقوام و دوستان تقسیم می‌کردند. (اسدخانی، سرخس، ۱۳۴۷)

در شوشتر، از دل و جگر گوسفند یا گاو قربانی قورمه درست می‌کردند و به نیت ثواب، برای روح اموات فاتحه‌ای می‌خواندند و آن را بین همسایگان و نیازمندان خیرات می‌کردند. (سوژولی، شوشتر، ۱۳۵۱)

۵. بازی‌های مرسوم در عید قربان

بازی‌های محلی از جمله رسومی هستند که در روزهای جشن یا عید برگزار می‌شوند و اهالی هر منطقه به روش خاصی آنها را اجرا می‌کنند.

۵-۱. تاب‌بازی

در گروس بیجار، روز عید قربان، زن و مرد و پیر و جوان، «داردیله‌کانی» (dârdilakâni) یعنی تاب‌بازی می‌کردند و در حین تاب‌بازی دعا می‌خواندند:

نمونه‌ای از شعر دعایی از این قرار بود:

dârdilakânie داردیله‌کانه

تاب‌بازی می‌کنم

mâlmân narne مالمان نرنه

خانه‌مان خراب نشود (نماز و روزه‌مان قبول حق شود)

tâl o derzi qermezi تال و درزی قرمزی

نخ و سوزن قرمزرنگ

dîn gonâham berzi دین گناهم برزی

هر گناه و قصوری داشته‌ام خدا بیامرزد. (قراویس، بیجار، ۱۳۵۷)

در برازجان دشتستان، مردها «هیلو ژرنا» (hilu ornâ) یا «چرخ زر»

(zôr) را که وسیله‌ای مانند تاب بود، می‌ساختند و با نشستن در آن و

تاب خوردن، حاجت‌های خود را از خدا می‌طلبیدند. (قربان‌نژاد، برازجان، ۱۳۴۷)

۲-۵. کلاه‌بازی

در فشم استان تهران، جوانان در میدان آبادی جمع می‌شدند و با هلهله، شعرخوانی و پایکوبی کلاه بازی می‌کردند. ترکه‌زنی و کولی دادن نیز قسمت‌هایی از کلاه‌بازی بود. جوانانی که کلاه‌بازی می‌کردند نباید کلاه از سرشان می‌افتاد؛ هر زمانی که کلاه از سر یکی از افراد می‌افتاد، جای سوار و پیاده عوض می‌شد. (صالحی، فشم، ۱۳۵۰)

۳-۵. سایر بازی‌ها

در زابل، جوانان در میدان شهر، وسیله‌ای شبیه الاکلنگ می‌ساختند و با آن بازی می‌کردند (صادقی، زابل، ۱۳۴۶). در بالماکوب ساری نیز جوانان کشتی‌گیر در میدان شهر با یکدیگر کشتی می‌گرفتند. در مراسم شترکشان کاشان، در روز عید جلوی کاروانی که شتر را به نجرگاه می‌بردند، کشاورزان با بیل‌هایشان بیل‌بازی (شبیه میل‌بازی زورخانه) می‌کردند. (منصف، کاشان، ۱۳۴۸)

۶. ارسال هدایا برای نوعروسان

در بیشتر شهرها و روستاهای ایران اسلامی مرسوم است که در شب عید قربان یا در بعضی مناطق در روز عید، خانواده نوعروس یا تازه داماد، گوسفند یا قوچ سفید، پروار، سالم و بی‌عیب و نقصی را که با رنگ‌های طبیعی همچون زُناس، زردچوبه یا حنا به شکل بسیار زیبایی رنگ‌آمیزی کرده و با پارچه، مهره و آئینه آذین بسته‌اند، برای دخترانی که نامزد دارند یا مدّت کوتاهی است به

جلوه‌های آیینی عید قربان در فرهنگ مردم ❖ ۶۷

خانه بخت رفته‌اند، می‌فرستند. برخی خانواده‌ها علاوه بر قربانی، خوانچه‌ای را نیز شامل شیرینی، میوه‌های فصل، آجیل، پارچه‌های نفیس خوش نقش و نگار و زیورآلات به عنوان هدیه ارسال می‌کنند. در مقابل، خانواده‌ها به آورندگان هدایا انعام می‌دهند. سپس گوسفند قربانی را ذبح و بین فقرا، اقوام و آشنایان دو خانواده تقسیم می‌کنند.

در کاشان، گوسفندی را که از طرف خانواده داماد فرستاده می‌شد، با زیورآلاتی مانند گوشواره، گردن‌بند و سکه‌ای که قرار بود به نوعروس داده شود، تزیین می‌کردند. در مقابل، خانواده نوعروس نیز به آورنده هدایا، شیرینی و مبلغی پول به عنوان انعام می‌داد. (همان)

در واران جاسب محلات، خانواده داماد بره سفید و پرواری را با هفت رنگ می‌آراستند و با پارچه‌های گران‌قیمتی که قرار بود به رسم هدیه برای نوعروس بفرستند، تزیین می‌کردند و به آن «بره قربونی» می‌گفتند. آنان به همراه بره قربونی، پنج سینی بزرگ محتوی برنج، میوه‌های فصل، سبزیجات، لبنیات تازه، نقل، شیرینی و پوشاکی از قبیل کفش و خلعتی برای نوعروس، مادر و خواهران وی می‌فرستادند.

حمامی یا دلاک محله به اتفاق یکی از اقوام داماد، مسئول بردن این هدایا بود. همچنین روی سینی هدایا را با پارچه سبزرنگی به نیت سبزیختی می‌پوشاندند.

در مقابل این هدایا، اعضای خانواده نوعروس به استقبال آورندگان هدایا می‌رفتند و از آنها به خوبی پذیرایی می‌کردند. در روز عید قربان خانواده عروس، خانواده تازه داماد را به همراه اقوام و خویشان برای صرف نهار دعوت می‌کردند. (حدادی، محلات، ۱۳۴۶)

در اربابستان لاهیجان، گوسفند قربانی را برادر تازه داماد، و مجمعه‌ای شامل پوشاک، جواهرات و خوراکی را خواهر او به خانه نوعروس می‌بردند و

۶۸ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

دختران همسایه با شعرخوانی و کف‌زنی آنها را همراهی می‌کردند. وقتی گروه به خانه پدری نوعروس نزدیک می‌شد، تازه عروس به استقبال آنها می‌آمد و مجمعه را از سر خواهر همسر آینده‌اش برمی‌داشت و به مادرش تحویل می‌داد. در این میان، برادر نوعروس نیز گوسفند قربانی را از برادر داماد می‌گرفت و مبلغی به عنوان «لافن سری» (lâfansari) یا سرطنابی^۱ به او می‌داد. تمامی هدایا متعلق به نوعروس بود و اگر پدر نوعروس می‌خواست گوسفند را که متعلق به دخترش بود، در روز عید قربانی کند، باید پول آن را به دخترش می‌پرداخت. (دهبان، لاهیجان، ۱۳۴۹)

در زنجان، روز عید قربان، خانواده پسر تازه نامزد کرده و پدری که دخترش تازه به خانه بخت رفته بود، قربانی می‌کردند و هدایایی برای عروس می‌فرستادند. تازه داماد برای نوعروس «پایی» (pâyi) که عبارت از یک جعبه میوه، یک گونی برنج، کفش، پوشاک، یک رأس گوسفند سفید و دو یا سه مرغ و خروس بود، ارسال می‌کرد. همچنین پدر نوعروس در روز عید، گوسفندی را قربانی می‌کرد و سینی بزرگی محتوی برنج، انواع خوردنی فصل، نقل، شمع و گل به خانه دخترش که تازه به خانه بخت رفته بود، می‌فرستاد. (بدیعی، زنجان، ۱۳۴۶)

در کوثر گیوی خلخال، روز عید در حالی که گروهی از اقوام تازه داماد، قربانی و خوانچه‌های مملو از هدایا را به خانه نوعروس می‌بردند، مداحی نیز جمع را همراهی می‌کرد. او با آوازی بلند به مدح حضرت علی علیه السلام می‌پرداخت و تمامی همراهان در پایان ابیات، صلوات ختم می‌کردند. پس از رسیدن به منزل نوعروس، مداح عصای خود را مقابل در خانه می‌گرفت و مانع از داخل شدن همراهان می‌شد. در این هنگام، صاحبخانه با دادن انعام به مداح، نظر او

۱. برادر داماد گوسفند قربانی را با طناب به دنبال خود می‌کشید و هنگام تحویل طناب مبلغی به عنوان انعام یا همان سرطنابی از خانواده عروس می‌گرفت.

جلوه‌های آیینی عید قربان در فرهنگ مردم ❖ ۶۹

را جلب می‌کرد تا عصای خود را از جلوی در بردارد. پس از آن، همراهان وارد منزل می‌شدند و از طرف خانواده تازه عروس به خوانچه‌آوران، جوراب یا دستمال هدیه داده می‌شد تا پاسخی به محبت آنان باشد. مراسم در غروب روز عید به پایان می‌رسید. (رزاقی، خلخال، ۱۳۵۰)

در میانه، مادر نوعروس در مقابل هدایای روز عید قربان که از طرف خانواده تازه داماد برایشان ارسال می‌شد، به تعداد افراد خانواده داماد یعنی خواهران، برادران و والدین آنها هدایایی از قبیل جوراب‌های دستباف پشمی و دستمال‌های گلدوزی شده می‌فرستاد. (باقری، میانه، ۱۳۴۷)

در سمنان، دختری که نامزد داشت، در روز عید قربان به دیدار خانواده همسر آینده‌اش می‌رفت و مادرشهر نیز هدایایی مانند ظروف منزل، آینه یا پول به او می‌داد. (مصباحی، سمنان، ۱۳۴۸)

جمع بندی

عید قربان روزی است که اطاعت در آن جلوه کند و معصیت در آن صورت نگیرد. عید قربان عید بازگشت انسان به مقام تقرّب الهی، در پرتو تهذیب و خودسازی است، روز کمال و اثبات ایمان به خالق یکتاست. لبیک حضرت ابراهیم علیه السلام به فرمان قربانی از جانب الله سبب شد تحولی شگرف در مراسم قربانی پدید آید و بزرگداشت هر ساله این سنت حسنه در روز دهم ذی‌الحجه در موسم حج از سوی مسلمانان جهان، در واقع تعظیم به شعائری است که از ابراهیم خلیل علیه السلام و مناسک و سنن او به یادگار مانده است.

در روز عید قربان، مردم مسلمان ایران اسلامی به منظور گرامیداشت این سنت الهی، با طلوع آفتاب بهترین لباس‌های خود را می‌پوشند و پس از انجام عبادت‌های مخصوص این روز (غسل، نماز عید قربان، خواندن دعاهای وارده) به زیارت اماکن متبرکه و اهل قبور می‌روند، به دید و بازدید می‌پردازند،

غذاهای مخصوص این روز را طبخ می‌کنند، با آداب و تشریفات مرسوم حیوان حلال‌گوشتی (گاو، گوسفند، شتر و ...) را می‌خرند و پس از آرایش حیوان، خوراندن آب به آن و گفتن «بسم الله الرحمن الرحیم» و خواندن دعای قربانی، حیوان را به نشانه سرسپردگی در برابر آستان الهی ذبح و بین نیازمندان، همسایگان و خویشان تقسیم می‌کنند و در نهایت می‌کوشند آداب و رسوم عید قربان را هر چه باشکوه‌تر برگزار کنند. عید قربان موسم نذر و نیاز، اطعام و احسان به محرومان است و گرامیداشت این سنت ابراهیمی هم نیازمندان را از گرسنگی می‌رهاند، هم دل‌ها را به هم نزدیک می‌کند و هم تمرین عملی برای مقابله با هواهای نفسانی است و در نهایت روز وحدت، همبستگی و انسجام مسلمانان است.

منابع

الف) کتاب

* قرآن کریم

۱. العاملی، شیخ محمدبن‌الحسین الحرّ (شیخ حرّ عاملی) (۱۴۱۲ ه.ق، ۱۹۹۱م)، وسایل‌الشیعه الی تحصیل مسائل‌الشریعه، ج ۶، بیروت: دارالاحیاء التراث‌العربی.
۲. بیگلری، حسن (۱۳۴۵) احکام حج و اسرار آن، تهران: چاپخانه بانک.
۳. حسینی دشتی، سیدمصطفی (۱۳۷۹) معارف و معاریف (دایرة‌المعارف جامع اسلامی)، ج ۶، تهران: مؤسسه فرهنگی آریه.
۴. حسینی کشکوئیه، سیدمحمد (۱۳۸۲) نگرشی اجتماعی به کعبه و حج از دیدگاه قرآن، تهران: امیرکبیر.
۵. فخرالدین رازی (بی‌تا) تفسیر کبیر (مفاتیح‌الغیب)، ج ۱۴ و ۲۳، بیروت: دارالکتب العلمیه.

ب) تارنمای مجازی

۱. عطانژاد، محمدهادی، «زاج» در مجله الکترونیکی ویستا: <http://vista.ir/article>

ج) فرهنگیاران

- آشوری، محمدحسین، اراک، مرکزی، ۱۳۴۷
 ابراهیمی، حسین، شهرو، بندرعباس، هرمزگان، ۱۳۴۷
 ادیب، تقی، کاشان، اصفهان، ۱۳۴۷
 اسدخانی، بی‌نام، سرخس، خراسان شمالی، ۱۳۴۷

۷۲ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

- اسلام، درخشنده، جیرفت، کرمان، ۱۳۵۱
- اصلانی، داوود، ترکمن صحرا، گنبدکاووس، گلستان، ۱۳۴۶
- بابرجی، شهریار، پاکوه، میناب، هرمزگان، ۱۳۴۸
- باقری، علی، میانه، آذربایجان شرقی، ۱۳۴۷
- باقری، محمدحسن، امامشهر، سمنان، ۱۳۴۷
- بدیعی، روح‌انگیز، زنجان، ۱۳۴۶
- جعفرپور مرادی، محمد ابراهیم، درگز، خراسان، ۱۳۵۰
- حدادی، حسن، واران جاسب، محلات، مرکزی، ۱۳۴۶
- حقیقی، محمود، گلوچه، خلخال، اردبیل، ۱۳۴۷
- خسروی، سعید، هندوالان، بیرجند، خراسان، ۱۳۷۱
- دهبان، اسماعیل، ارباستان، لاهیجان، گیلان، ۱۳۴۹
- دهمرده، شیرعلی، زهک، زابل، سیستان و بلوچستان، ۱۳۵۱
- رزاقی، مطلب، گیوی کوثر، خلخال، اردبیل، ۱۳۵۰
- رستمی، فرج، سرپل ذهاب، کرمانشاه، ۱۳۵۳
- رمضانی، فتح‌الله، گهرو، بروجن، چهارمحال و بختیاری، ۱۳۵۳
- روشنی، فریده، قصرشیرین، کرمانشاه، ۱۳۴۷
- زرزاق، قباد، اشنویه، آذربایجان غربی، ۱۳۵۱
- سوژولی، علی‌حیدر، چیچالی، شوش، خوزستان، ۱۳۵۱
- صادقی، بی‌نام، زابل، سیستان و بلوچستان، ۱۳۴۶
- صالحی، داوود، فشم، شمیرانات، تهران، ۱۳۵۰
- صوفی‌زاده، پولاد، کلو، رامیان، گنبدکاووس، گلستان، ۱۳۴۸
- فتحی، بی‌نام، بیژگرد، بروجن، چهارمحال و بختیاری، ۱۳۵۷
- فلاح، عزیز، اوجی‌آباد، اسکی محله، آمل، مازندران، ۱۳۵۳
- فیصلی، عبدالرحیم، جم‌کنار، بندر ماهشهر، خوزستان، ۱۳۴۸

جلوه‌های آیینی عید قربان در فرهنگ مردم ❖ ۷۳

- قراویس، هوشنگ، گروس، بیجار، کردستان، ۱۳۵۷
قربانی نژاد، مرتضی، برازجان، دشتستان، بوشهر، ۱۳۴۷
مزدک، غلامعباس، زاهدشهر، فسا، فارس، ۱۳۴۷
مصباحی، زیور، علاء، سمنان، ۱۳۴۸
معلم، عزت‌الله، دشت‌سر، هشتپل، آمل، مازندران، ۱۳۵۰
منصف، محمدجعفر، کاشان، اصفهان، ۱۳۴۸
مولایی، بی‌نام، خلخال، اردبیل، ۱۳۴۹

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی